

УДК 347.728

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.48>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В УМОВАХ FORCE MAJEURE

Кізлова О.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-9001-1568

Кізлова О.С. Відповідальність за порушення господарських зобов'язань в умовах Force Majeure.

Актуальність заявленої тематики наукового дослідження обумовлюється зростаючим значенням проблеми відповідальності за порушення господарських зобов'язань в умовах форс-мажору, що набуває особливого значення в період дії воєнного стану, пандемії та інших викликів. Наявність у правових системах положень щодо звільнення від відповідальності у разі непереборної сили не знімає наукових дискусій стосовно визначення відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань, можливості зловживань з боку учасників господарських відносин та необхідності забезпечення справедливого балансу між інтересами кредитора і боржника. Форс-мажор, будучи інструментом, покликаним захистити сторони від несправедливих наслідків, водночас здатний створювати правову невизначеність та сприяти ухиленню від виконання зобов'язань.

Метами дослідження виступають наступні методи наукового пізнання. Так, системний метод дав можливість визначити місце форс-мажору у структурі правовідносин та оцінити його вплив на ефективність господарського обороту. Порівняльно-правовий метод дозволив проаналізувати, як інститут форс-мажору регламентується у різних правових системах, наприклад, у національному праві України, французькому та німецькому праві. Формально-юридичний метод дозволив детально аналізувати конкретні норми законодавства, договорів та судову практику щодо форс-мажору.

У статті здійснено аналіз природи форс-мажору як юридичного факту та запропоновано розуміти його як інструмент балансування інтересів сторін договірних відносин. Виявлено тенденції у правозастосовній практиці щодо тлумачення форс-мажору, встановлено ризики зловживання посиланням на непереборну силу та окреслено механізми, які можуть мінімізувати такі ризики.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленому осмисленні відповідальності сторін господарських зобов'язань в умовах форс-мажору та у виробленні підходів до узгодження принципу обов'язковості договору з винятковими обставинами, що унеможливають його виконання. Практична цінність наукового дослідження полягає у вдосконаленні концепції форс-мажору, що передбачає часткове звільнення від відповідальності у випадках, коли обставини непереборної сили унеможливають належне виконання лише певної частини зобов'язання.

Ключові слова: господарські зобов'язання, відповідальність, форс-мажор, непереборна сила, невиконання зобов'язань, неналежне виконання зобов'язань, зловживання правом, воєнний стан, зміна істотних умов договору.

Kizlova O.S. Liability for breach of commercial obligations under Force Majeure.

The relevance of the chosen research topic is determined by the growing importance of the issue of liability for breach of commercial obligations under force majeure, which acquires particular significance during martial law, pandemics, and other challenges. The presence of provisions on exemption from liability in the event of force majeure in legal systems does not eliminate academic debates regarding liability for non-performance or improper performance of commercial obligations, the possibility of

abuses by participants in business relations, and the necessity of ensuring a fair balance between the interests of the creditor and the debtor. Force majeure, while intended to protect parties from unfair consequences, is at the same time capable of creating legal uncertainty and facilitating avoidance of obligations.

The research methods applied include the following. The systemic method made it possible to determine the place of force majeure within the structure of legal relations and to assess its impact on the efficiency of business turnover. The comparative-legal method made it possible to analyze how the institution of force majeure is regulated in different legal systems, for example, in the national law of Ukraine, French law, and German law. The formal-legal method allowed for a detailed analysis of specific legislative provisions, contractual clauses, and judicial practice regarding force majeure.

The article analyzes the nature of force majeure as a legal fact and proposes to understand it as an instrument for balancing the interests of the parties to contractual relations. Trends in law enforcement practice regarding the interpretation of force majeure have been identified, risks of abuse of reference to force majeure have been established, and mechanisms that may minimize such risks have been outlined.

Theoretical significance of the research lies in a deeper understanding of the liability of parties to commercial obligations under force majeure and in developing approaches to harmonizing the principle of *pacta sunt servanda* with exceptional circumstances that make its performance impossible. The practical value of the research lies in improving the concept of force majeure, which provides for partial exemption from liability in cases where force majeure circumstances prevent proper performance of only a certain part of the obligation.

Key words: commercial obligations, liability, force majeure, irresistible force, non-performance of obligations, improper performance of obligations, abuse of rights, martial law, change of essential terms of the contract.

Постановка проблеми. В умовах економічної нестабільності проблема відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань стає надзвичайно все більш актуальною. Традиційна модель господарсько-правової відповідальності, що ґрунтується на принципі належного виконання договірних зобов'язань та компенсації збитків у разі їх порушення, стикається з низкою викликів, зумовлених дією обставин непереборної сили (*force majeure*).

З початком повномасштабної війни в Україні форс-мажор перестав бути поодиноким випадком і перетворився на системне явище, що суттєво впливає на господарську діяльність. Крім ризиків, що викликані воєнним станом, сучасний бізнес стикається із глобальними економічними кризами, пандеміями, порушенням логістичних ланцюгів та енергетичними катастрофами. Всі вищевказані фактори викликають гостру необхідність переосмислення правової природи форм-мажору та його наслідків для відповідальності сторін договору.

Особливої ваги набуває проблема зловживань правом щодо посилення на форс-мажор, коли боржники намагаються уникнути виконання зобов'язань, навіть якщо обставини лише частково вплинули на можливість їх належного виконання. Тому, сьогодні, потребують розвитку нові концепції, щодо відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань.

Крім того, актуальність теми зумовлюється ще й тим, що українське законодавство переважно орієнтується на класичну концепцію форс-мажору, тоді як у міжнародній практиці активно застосовується категорія «*hardship*» (істотної зміни обставин), яка передбачає не повне звільнення від відповідальності, а адаптацію умов договору. Відсутність чіткої імплементації цих підходів в Україні призводить до правової невизначеності та ускладнює судову практику.

Таким чином, дослідження проблематики відповідальності за порушення господарських зобов'язань в умовах форс-мажору є своєчасним і необхідним для забезпечення балансу інтересів сторін договору та гармонізації національного права з міжнародними стандартами.

Теоретична база дослідження. Серед українських науковців, значний внесок у розробку питань виконання та забезпечення зобов'язань зробили О.В. Дзера, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов, які у своїх працях аналізували принципи виконання договірних зобов'язань, підстави звільнення від відповідальності та проблематику розподілу ризиків у договірних зобов'язаннях. Разом з тим, попри значний доробок у сфері зобов'язального права, спеціальні комплексні дослідження проблематики відповідальності за порушення господарських зобов'язань саме в умовах тривалих форс-мажорних обставин (зокрема воєнного стану) залишаються обмеженими. Це зумовлює потребу у подальшій науковій розробці вказаної теми дослідження.

Метою статті є визначення особливостей впливу форс-мажору на виконання господарських зобов'язань та визначення відповідальності за їх порушення.

Виклад основного матеріалу. Форс-мажор у правовій доктрині традиційно розглядався як винятковий інститут, що звільняє боржника від відповідальності за невиконання зобов'язання у разі настання надзвичайних та невідворотних обставин. Однак сучасні глобальні виклики – пандемія COVID-19, воєнні дії, економічні кризи – актуалізували потребу в еволюційному переосмисленні цього поняття, оскільки класичне його розуміння вже не завжди відповідає реаліям господарського обороту. Якщо у римському праві воно ототожнювалося з дією непереборної сили, то нині у правопорядках європейських держав спостерігається тенденція більш гнучкого підходу, коли форс-мажор розглядається не лише як об'єктивна категорія, а й як правовий інструмент з балансування інтересів сторін [1, с. 152]. У французькому цивільному кодексі після реформи 2016 року форс-мажор визначається як подія, що є непереборною, непередбачуваною та зовнішньою для сторін, при цьому особливу увагу приділено саме елементу непередбачуваності [2]. В Україні законодавче визначення закріплене у статті 14-1 Закону «Про торгово-промислові палати», де підкреслюється надзвичайність та невідворотність обставин. Однак у практиці господарських судів часто виникають проблеми з доведенням саме критерію невідворотності, особливо за умов військових дій, які тривають роками.

У міжнародному праві існує розмежування між поняттями «*force majeure*» та «*hardship*». Якщо форс-мажор традиційно розглядається як повне звільнення боржника від відповідальності у разі неможливості виконання зобов'язання, то *hardship* передбачає істотну зміну обставин, яка не унеможливує виконання, але робить його надмірно обтяжливим для однієї зі сторін [3]. Так, Принципи УНІДРУА (статті 6.2.2–6.2.3) [4] чітко закріплюють доктрину *hardship*, передбачаючи право сторін вимагати перегляду умов договору у разі настання таких обставин. Таким чином, розмежування між цими категоріями має не лише теоретичне, а й практичне значення для забезпечення балансу інтересів у господарських правовідносинах.

На нашу думку, форс-мажорні обставини доречно поділити на короткострокові та довготривалі. Традиційно у національному законодавстві такий поділ відсутній, але з практичної точки зору наслідки різних за тривалістю обставин суттєво відрізняються. Наприклад, короткострокові форс-мажорні обставини, такі як стихійні лиха чи короточасні перебої у поставках, можуть лише тимчасово зупинити виконання зобов'язань, не ставлячи під сумнів саму можливість їх подальшого здійснення. Натомість довготривалі форс-мажорні обставини, як-от воєнний стан або тривала економічна криза, фактично трансформують договірні відносини і потребують або перегляду умов договору, або навіть його розірвання. Такий підхід дозволяє знизити ризики зловживань та чіткіше визначити межі відповідальності сторін. Задля цього, доречним є звернення до німецької концепції «*Störung der Geschäftsgrundlage*», закріпленої у § 313 BGB, яка орієнтована саме на довготривалі обставини, що змінюють основу договору, на відміну від форс-мажору у вузькому розумінні [5].

Таким чином, еволюція поняття форс-мажору демонструє рух від вузького уявлення про непереборну силу до більш комплексного інструменту врегулювання господарських ризиків. У сучасних умовах господарського обороту доцільним є не лише розмежування між *force majeure* та *hardship*, але й запровадження класифікації форс-мажорних обставин за критерієм їх тривалості, що може слугувати основою для вдосконалення українського законодавства та правозастосовної практики.

Вплив форс-мажору на виконання господарських зобов'язань традиційно пов'язується з інститутом звільнення від відповідальності за їх невиконання. Відповідно до статті 617 Цивільного кодексу України сторона, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. При цьому українське законодавство не передбачає автоматичного припинення зобов'язання – мова йде саме про звільнення від санкцій за невиконання чи неналежне виконання. Додатково у статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати» закріплено процедуру засвідчення форс-мажорних обставин, що на практиці є ключовим доказом для сторін спору.

Традиційно доктрина передбачала повне звільнення від відповідальності за умови, що виконання зобов'язання стало об'єктивно неможливим. Проте сучасна практика та міжнародні тенденції свідчать про поступове визнання можливості часткового звільнення від виконання [6]. У випадках, коли форс-мажор перешкоджає належному виконанню лише в певній частині (напри-

клад, коли постачальник може поставити лише частину товару через блокування логістичних ланцюгів), логічним виглядає не повне звільнення від відповідальності, а її зменшення пропорційно до обсягу невиконаного. Подібна позиція вже простежується у рішеннях Верховного Суду, який у низці справ, зокрема щодо впливу карантинних обмежень, визнав можливість гнучкого підходу до кваліфікації наслідків форс-мажору, надаючи сторонам право на відстрочення чи часткову модифікацію виконання [7].

Саме за таких умов доречним є запровадження нової для української правової науки концепції, яка полягає у тому, що дія непереборної сили не завжди унеможливує виконання зобов'язання в цілому, а лише обмежує його в часі, обсязі чи способі реалізації [8, с. 87]. Визнання цієї концепції дозволило б сформувати більш справедливий підхід до визначення обсягу відповідальності сторін, уникнувши як надмірного тиску на боржника, так і безпідставних втрат кредитора. З точки зору договірної практики це стимулює сторони не завершення відносин, а до пошуку компромісних рішень.

Альтернативою повному звільненню від виконання є також можливість зміни чи адаптації умов договору. У сучасному праві все більше визнання отримує ідея, що сторони мають право переглянути строки, обсяг чи інші умови договору замість того, щоб його припиняти. Такий підхід відповідає статтям 651–652 Цивільного кодексу України, які передбачають зміну або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Він також узгоджується з міжнародними підходами: Віденська конвенція про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (ст. 79) [9] і Принципи УНІДРУА 2016 року (ст. 7.1.7) [4] виходять з того, що вплив форс-мажору має оцінюватися пропорційно, а сторони повинні співпрацювати задля мінімізації його наслідків.

Отже, вплив форс-мажору на виконання господарських зобов'язань не зводиться виключно до повного звільнення від відповідальності. Сучасні тенденції доводять доцільність впровадження механізмів адаптації договорів, що дозволяє зберігати стабільність господарського обороту навіть в умовах сучасних викликів.

У класичному розумінні інституту форс-мажору відповідальність за порушення господарських зобов'язань трансформується у звільнення боржника від обов'язку сплачувати штрафні санкції чи відшкодовувати збитки. Такий підхід закріплений у ст. 617 Цивільного кодексу України, де визначено, що особа не відповідає за порушення зобов'язання, якщо доведе, що воно сталося внаслідок непереборної сили. У доктрині цей підхід розглядався як безумовна гарантія захисту боржника, спрямована на запобігання непропорційним втратам у ситуаціях, які не залежать від його волі. Водночас він має суттєвий недолік – повне перекладання ризику негативних наслідків на кредитора, навіть якщо останній не мав жодного відношення до виникнення форс-мажорних обставин.

Запропонованим новим підходом може стати концепція балансу відповідальності сторін, що спирається на принцип справедливості та добросовісності (ст. 3, ст. 13 ЦК України). Йдеться про необхідність запровадження диференційованого підходу, за якого наслідки форс-мажору розподіляються більш збалансовано. Наприклад, якщо виконання зобов'язання стало неможливим повністю, боржник звільняється від відповідальності у повному обсязі, але якщо перешкоди мають частковий характер – можлива пропорційна компенсація кредитору або адаптація умов договору (зменшення обсягу поставки, перенесення строків, часткове збереження обов'язку сплатити за вже отримані товари чи послуги). Це дозволяє уникнути ситуації, коли одна сторона несе весь тягар економічних втрат, що є особливо важливим у кризових умовах, спричинених збройною агресією, карантинними обмеженнями чи іншими викликами.

Судова практика України у період воєнного стану підтверджує актуальність такого підходу. Так, в Постанові КГС ВС від 07.06.2023 у справі № 912/750/22 [10] наголошено, що сам факт воєнного стану не є автоматичною підставою для звільнення від відповідальності — боржник повинен довести причинний зв'язок між неможливістю виконання та конкретними обставинами непереборної сили. Водночас Верховний Суд звертає увагу, що навіть за відсутності сертифіката ТПП, отриманого в передбаченому законом порядку, сторона не позбавлена можливості доводити наявність форс-мажорних обставин іншими доказами, якщо інше не встановлено законом чи договором [11].

Вказане свідчить, що суди вже готові переосмислити підходи до такого правового явища як форс-мажор та розуміти його як інструмент не лише захисту боржника, а й досягнення справедливого перерозподілу ризиків між сторонами, що відповідає європейським тенденціям розвитку договірної права та підвищує стійкість господарських відносин у кризових умовах.

Зловживання правом на посилення на форс-мажор стало одним із найгостріших викликів у сучасній господарській практиці, особливо в умовах воєнного стану та пов'язаних із ним економічних обмежень. Хоча інститут форс-мажору створений для захисту сторін від відповідальності за обставин, які об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, на практиці боржники часто використовують його як зручний інструмент для уникнення відповідальності навіть тоді, коли фактичні умови не відповідають вимогам закону.

Типові приклади зловживань включають: посилення на воєнний стан чи карантин як універсальне виправдання без доведення причинного зв'язку між подією та конкретним невиконанням зобов'язання; використання сертифіката Торгово-промислової палати України як формальної підстави для ухилення від відповідальності без підтвердження реального впливу на договірні відносини; відмова від переговорів щодо зміни чи адаптації умов договору, навіть якщо виконання можливе частково; спроби боржників визнати форс-мажор там, де йдеться не про об'єктивну неможливість виконання, а про економічну недоцільність чи збитковість. У низці справ суди відзначали, що боржник намагався використати зовнішні чинники як прикриття власної недобросовісності.

Це підводить до необхідності формування чітких критеріїв добросовісності при застосуванні форс-мажору, що й становить новизну дослідження. Йдеться про те, що оцінка правомірності посилення на непереборну силу має ґрунтуватися не лише на наявності формального підтвердження (сертифіката ТПП), а й на комплексному аналізі поведінки сторін: чи вжив боржник усіх можливих заходів для виконання зобов'язання хоча б частково; чи своєчасно повідомив кредитора про перешкоди; чи намагався вести переговори для збереження договору; чи діяв у межах принципів справедливості та добросовісності, закріплених у ст. 3, 13 ЦК України.

Запровадження таких критеріїв дозволило б створити більш збалансований механізм, за якого боржники не могли б зловживати правом, а кредитори були б захищені від безпідставних втрат.

Саме з цієї точки зору, судам надається повноваження оцінювати докази щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між форс-мажорними обставинами та неможливістю чи обмеженою можливістю виконання конкретного зобов'язання. Такий підхід дозволяє відрізнити ситуації, коли сторони дійсно об'єктивно позбавлені можливості виконати умови договору, від випадків, коли форс-мажор використовується як формальний привід для уникнення відповідальності.

Судова оцінка ґрунтується на аналізі фактичної можливості виконання зобов'язання у конкретних умовах, вжитих заходів боржником для мінімізації негативних наслідків, співвідношення між подією та обсягом невиконання (повністю чи частково). При цьому, в суді не є необхідним доводити саме загальновідомий факт (до прикладу введення воєнного стану чи введення карантинних обмежень), суд повинен на підставі наявних у матеріалах доказів встановити чи дійсно такі обставини, на які посиляється сторона, є надзвичайними і невідворотними, що об'єктивно унеможливили належне виконання стороною свого обов'язку.

Висновки. На сьогоднішній день інститут форс-мажору в господарських правовідносинах потребує переосмислення, оскільки класичне розуміння його дії як підстави для повного звільнення від відповідальності не враховує реалій сучасних викликів. У сучасній доктрині та судовій практиці все частіше йдеться про диференційований підхід до відповідальності сторін, який дозволяє більш справедливо розподілити ризики між учасниками договірних відносин. Такий підхід означає, що відповідальність може наставати у межах, визначених впливом форс-мажорних обставин, тобто із врахуванням того, наскільки саме вони обмежили можливість боржника виконати свої зобов'язання. В окремих випадках застосовується звільнення від відповідальності за прострочення на період дії форс-мажору: сторона отримує додатковий час для виконання зобов'язання, і прострочення в цей період не розглядається як порушення. Також суди можуть обмежувати відповідальність шляхом зменшення неустойки чи розміру збитків пропорційно до фактичного впливу непереборних обставин. Важливим є й те, що боржник несе відповідальність за ту частину дій, яка не залежала від форс-мажору, особливо якщо доведено його недобросовісність чи відсутність належних заходів для мінімізації негативних наслідків. У таких випадках відповідальність стає інструментом не звільнення, а зміни обсягу відповідальності, коли суд зважає на принципи справедливості, добросовісності та пропорційності, а також може застосувати підхід істотної зміни обставин, що дає змогу переглянути умови договору для більш збалансованого розподілу ризиків між сторонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марценко Н.С., Гера В.О. Форс-мажор у приватному праві Європейського союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4, 2022. Ч. 2. С. 149–156. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_2/23.pdf.
2. Article 1218 du Code civil. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000032041431/2022-07-05.
3. Hardship – висновок про істотну зміну обставин. Запорізька Торгово-промислова палата. URL: <https://www.cci.zp.ua/hardship-vysnovok-pro-istotnu-zminu-obstavyn>.
4. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>.
5. Wegfall/Störung der Geschäftsgrundlage, § 313 BGB. URL: <https://www.lecturio.de/mkt/jura-magazin/wegfall-storung-der-geschaeftsgrundlage-313-bgb>.
6. КЦС ВС роз'яснив, за яких умов форс-мажор впливає на виконання договірних зобов'язань. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1587607>.
7. Кібенко О. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. *XII Міжнародний судово-правовий форум 13-14 червня 2024 року*, м. Київ. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf.
8. Мартинюк О., Рябченко М. Корпоративний договір: особливості укладення та виконання в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Юридичні науки. Випуск 2 (74), 2025. С. 84–88. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/law/article/download/4894/5218/5606>.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#o315.
10. Постанова КГС ВП від 07.06.2023 року у справі № 912/750/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111457121>.
11. Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928509>.